

KINCS pályázat

A család a lelki egészségünk és a társadalom szolgálatában

Készítették:

dr. Habány Leventéné dr. Oroszi Zsuzsanna

dr. Habány Levente

Budapest

2022. április 3.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
Lelki egészség	3
A lelki egészséghez való jog fogalmának fejlődése	7
A család mint érték.....	13
A család elleni támadások	14
A családok jogi védelme	17
Felhasznált irodalom	19

Bevezetés

„Család, légy, ami vagy!”¹

Szerencsés fordulatnak tartjuk a magyar politikai közösség életében az új „alkotmány” megszületését. Nemzeti Hitvallás mint az Alaptörvény preambuluma szakít az alkotmány semlegességének liberális elvével. A baloldali és liberális értékek mellett nemzeti, historizáló, konzervatív és keresztény értékrendet is deklarál, – és ezzel eltávolodott a mai Európában uralkodó alkotmányos felfogástól. „A preambulumnak kettős tartalommal célszerű bírnia: ünnepélyes deklarációt rögzítő, másfelől egy kifejezetten normatív tartalommal, amely jogértelmezést, jogalkalmazást segítő funkciójának eleget téve képes mintegy „megágyazni” az azt követő alkotmányszöveg egyes rendelkezéseinek.”² Deklaratív résszel szemben igényként jelent meg a keresztény gyökerekre való utalás. Sajnos ez utóbbi megjelenítése nem volt olyan bátor és gyönyörű, mint ahogyan a lengyel alkotmányban megvalósították. E dokumentum preambuluma a lengyel állampolgárokat felosztotta azokra: „akik hisznek Istenben mint az igazság, igazságosság, a jóság és szépség forrásában”, s azokra, „akik nem osztoznak e hitben, de tisztelik az egyetemes értékeket, amelyek más forrásból erednek”³. Így a lengyel alaptörvény szövegébe a transzcendens, természetfeletti értékekre történő utalás nem idegenként, „idéztként” kerül, hanem szervesen illeszkedik, s úgy nyújt értelmezési alapot a „az emberi személy veleszületett és elidegeníthetetlen méltóságának”⁴, elismerve, elismertetve, hogy ez „a személyek és állampolgárok szabadságjogainak és jogainak forrása”, hogy nem rekeszti ki azokat sem, akik nem hisznek e transzcendensben.

Lelki egészség

De mi is a lélek? A lélek vizsgálata kívül esik a pszichológia illetőségi körén, a lélek nem egyenlő az én-nel, a lélek valami olyasmi, ami az én mögött, felett van. A lélekről való teológiai gondolkodásban erősödik az az álláspont, hogy a lélek az egyén legmélyebb centruma. Az a hely, ahol az ember nyitottá válik a transzcendens dimenzióra, amelyben megtapasztalja a Végso Realitást⁵. Ma már egyre több pszichológus gondolja úgy, hogy a pszichológia csak akkor képes a

¹ II. János Pál pápa Familiaris consortio kezdetű apostoli buzdtása, 17. fejezet, 36. old.

² Vörös Imre: Preambulumot az alkotmányhoz – de milyet? In: Preambulum az alkotmányokban, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomsgazdálgtató Kft. Budapest, 2011. 25. o

³ Ewa Poplawska: Az Alkotmány preambuluma: a Lengyel Köztársaság új értékrendjének kifejezője, In: Ua. 83- 100. o. 85.o.

⁴ Poplawska: 86.o.

⁵ Ewert Cousins: States of consciousness. Charting the mystical path. Idézi: Horváth-Szabó Katalin: Van köze a lélektannak a lélekhez? Spiritualitás és személyiség. In: Sapientiana 3 (2010/1) 42. old.

személy egészségességének megrajzolására, ha a lelket és a lélek hatásait, azaz a személy transzcendens irányulását, szellemi dimenzióját is figyelembe veszi és a „lélekkel teli énnel” is foglalkozik.⁶

A lelki egészséghez való jog kifejezett említése a WHO alapokmányában fordul elő elsőként: „a lehető legmagasabb testi és lelki egészséghez való jog” formában. Az Alaptörvény XX. cikkében definiált lelki egészséghez való jog önmagában alanyi jogként értelmezhetetlen.⁷ Figyelemre méltó, hogy a lelki és testi egészséghez való jog újra és újra közösen kerül említésre hatályos és korábbi alkotmányainkban is, de pozitív jogi rendelkezések csak a testi egészséget szabályozzák. Ennek szükségszerűen azt kell jelentenie, hogy a testi és lelki egészség összefügg, de ez utóbbinak tartalma nehezen megragadható, illetve csak az előzővel szoros összefüggésben biztosítható.

A társadalomban élés szükségszerű az emberek számára, de nem mindegy, hogy az adott társadalom mennyire biztosítja a benne élőknek a szabad emberi életet, egyéniségük kibontakozását, békés egymás mellett élésüket⁸. Ez lenne tehát a társadalmi béke. Hogy mennyi korlátozás szükséges feltétlenül a társadalmi béke biztosítására, az szakkérdés⁹. A társadalmi béke akkor tud szilárd lenni, ha lelki békén alapul.

A lelki egészséghez való jog a személyiség integritásához való jogból vezethető le. Az integritáshoz való jog az emberi méltósághoz, mint anyajoghoz kapcsolódik. „A személy emberi minőségét méltósága fejezi ki. Jogi megközelítésben az emberi méltóság azt jelenti, hogy az embernek van egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva az ember a jog számára mindig alany marad és nem válhat sohasem az állam, se a jog által dologgá, eszközzé vagy tárggyá”¹⁰. Lábady Tamás szerint az emberi méltóság a jog előtt létező, olyan érték, amely Isten teremtettségével, a föld porából teremtetett embernek ajándékozott isteni lélek átadásával keletkezett, „megosztva vele isteni személyének méltóságát”¹¹. Ez adja meg azt a rangját, amely miatt a legmagasabb fokú védelemre érdemes. Az Alkotmánybíróság már igen korán megfogalmazta, hogy az emberi méltósághoz való jog az ún. 'általános személyiségi jog' egyik megfogalmazása, annak tartalma azonos az általános személyiségi joggal¹².

⁶ Horváth-Szabó: 43. old.

⁷ 53/1996. (XI.30.) AB határozat

⁸ Zlinszky János: Keresztény erkölcs és jogász etika, Budapest, 1998, 17.o.

⁹ Zlinszky, 18. o.

¹⁰ Lábady Tamás: Az emberi személy az új polgári törvénykönyben. Szent István Tudományos Akadémia székfoglaló előadás 1. old. http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Labady_szekfoglalo.pdf (letöltés 2018.11.29).

¹¹ Lábady: u.o.

¹² 8/1990 (IV.30) AB határozat

Az emberi méltósághoz való jog biztosítja az egyén testi-lelki integritását, a szellemi-erkölcsi személyiség identitását, az emberek általános jogegyenlőségét, és a megélhetéshez szükséges létminimumot. A személy integritása az emberi méltóság megőrzöttségét, annak sérelme nélküli állapotát jelenti. A személy integritása a jogképességéből (más szóval: jogalanyiságból) ered¹³. Minden ember jogképes, így rendelkezik személyi integritással. Lényeges jelzője ennek az a tény is, hogy a személyiségi jogok megsértése miatt a korlátozottan cselekvőképes személyek is személyesen perelhetnek. Filozófiai megközelítésben a személyiség „az individuális megformáltságot jelenti, ami a személyes életforma struktúrája szempontjából lényeges: itt a személynek az önmagához való individuális értékelő viszonyáról van szó”¹⁴. Nem lényegtelen azonban, és a jognak az emberi méltóság tiszteletben tartása során figyelemmel kell lennie arra a tényezőre, hogy „az értékek és normák kevésbé a gondolkodáshoz, inkább az akaráshoz kötődnek. Az akaráshoz tartoznak a mentális epizódok is – ugyanúgy, ahogy az észlelések vagy a meggyőződések –, amelyek propozicionálisan strukturálódnak. Már Fichte megfogalmazta, hogy a „gondolkodó intencionális beállítottság” mellett, amely egy fennálló tényállást fog föl, az „akaró intencionális beállítottság” is lényeges.”¹⁵ Így már érthető, hogy jogi szempontból is miért szükséges tágan – és bizonyos tekintetben személyfüggő módon – értékelni az egyes élethelyzeteket, cselekedeteket, elsősorban a jogalkalmazás során, de az alapvető jogok vonatkozásában a jogalkotói általánosítás szintjén is. Ha erre tekintettel tágabban nézünk körül a lelki egészséget meghatározó tényezőkön – mint a személyiség integritásának megőrzését szolgáló szabályanyagon – akkor egyfelől visszajutunk az emberi jogok első és második generációjának Alaptörvénybe foglalt számos eleméhez és az ezeket gyakorlatba ültető jogszabályok konkrét rendelkezéseihez, másfelől eljutunk a jogalkalmazással szemben támasztott azon követelményhez, amely az igazságosság eszményének megvalósítását kényszeríti ki.

Az Alaptörvény rendelkezésein túl az emberi méltóságot – ezen belül a személyiség integritásához való jogot – közvetlenül a Ptk. személyiségi jogokra vonatkozó rendelkezései, de a Btk. és számos más jogforrás (Szabstv., a magánélet védelméről szóló 2018. évi LIII. törvény, a vallásszabadág intézménye, stb.) védi. Különösen beszédesek a lelki egészség tartalmának szempontjából a Btk. családon belüli erőszakot megvalósító bűncselekményei: fizikai bántalmazás, lelki bántalmazás

¹³ Kiss Evelin – Nagy Viktor – Raus Csaba: Alkotmányosság a magánjogban – Az általános személyiségi jog in Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Óriás Nándor Szakkolégium, 2014/I. szám; <http://onszak.hu/folyoirat/?p=93> (letöltés 2018. november 29.)

¹⁴ Rózsa Erzsébet: Személy, személyiség, etikai praxis. Michael Quante: Person című könyvéről. (Walter de Gruyter 2007). in: Kellék, 37. sz. 2008. 173-183.

¹⁵ Rózsa, u.o.

(zaklatás, rágalmozás, becsületsértés, magántitok megsértése, magántitok jogosulatlan megismerése, levéltitok megsértése, lelkiismereti és vallásszabadság megsértése, kiskorú veszélyeztetése), szexuális bántalmazás, pénzügyi zaklatás, elhanyagolás, egyéb bűncselekmények és némely szabálysértési alakzat (pl. gyermekkel koldulás, veszélyes fenyegetés, stb.)¹⁶. Akár a személyiség filozófiai definícióját fogadjuk el, akár Lábady Tamás keresztény alapon álló emberi méltóság fogalmából indulunk ki, láthatjuk, hogy valójában a jogrendszer egésze, vagy legalábbis jelentős része a lelki egészség védelmének, megteremtésének szolgálatában áll.

A lelki egészség szociológiai fogalma az egyén szintjén a pszichológiai anómiától mentes állapot és a szubjektív boldogság érzésének megélését jelenti¹⁷. Az anómia társadalmi szinten olyan állapot, amelyben felbomlanak vagy eltűnnek a társadalom korábbi közös normái és értékei. Pszichológiai megközelítésben az anómia adott személynek olyan lelkiállapotát írja le, aki nem tud azonosulni semmilyen normával, nem érzi magát egy közösségi hagyomány részesének vagy folytatójának és hiányzik az ebből fakadó kötelességtudata, általában elutasít minden társadalmi köteléket. A társadalom számára alapvetően kiszámíthatatlan és rend nélküli és úgy érzi, hogy sem az egyéni, sem a közösségi célok a fennálló rendben nem tudnak megvalósulni. Életét hiábavalónak érezheti és nincs bizalma a társadalom támogatásában. Például, ha az egyén a közösségben nem tudja megélni a társadalmi és egyéni igazságosság érvényesülését, úgy látja, hogy nem ez szab a társadalom számára rendet.

Meg kell fordítanunk azt a látszólag igaz oksági láncolatot, mely Hume igazságosság-fogalmára támaszkodva az anyagi javakra koncentrál¹⁸, melyekhez az ember a külvilág révén jut hozzá. Eszerint „az ember a közösség segítségét szerveződés vagy a természet által létrehozott közösségekben történő részvétel révén csak a szükséges mértékben és csak akkor keresi, ha önmagában nem tudja ellátni életfunkcióit, s a kisebb közösség csak akkor folyamodik a nagyobb közösség segítségéért, ha nem képes a tagok szükségletei által diktált feladatokat megvalósítani. Valamennyi „felsőbbrendű” közösség köteles tiszteletben tartani az „alsóbbrendű” közösség jogait, így biztosítja számukra természetes feladataik ellátásának lehetőségét.”¹⁹ Ebben az összefüggésben a társadalom, a közösség nem a személy szabad kibontakozásának közege és identitásának fontos része, hanem a kiszolgáltatott ember kényszerű betagozódásának terepe. A lelki egészség forrása ezzel szemben az ember belső világa, amely kisugárzik – amely ugyan

¹⁶ Alföldi Ágnes Dóra: A családon belüli erőszak és a magyar büntetőjog, Magyar Tudomány, 2011/8. szám, 955. old.

¹⁷ Kopp-Skrabski: Magyar lelkiállapot az ezredforduló után, www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf, letöltés: 2022. április 2.

¹⁸ Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter: Államelmélet, SZE DF ÁJK, Jogelméleti Tanszék, Győr, 2016, 143. oldal

¹⁹ Vörös: id. m. 89. old.

folyamatosan ütközésben van a külső világgal, s ebben a folyamatban a belső világ tűnik sérülékenyebbnek, védelemre rászorultabbnak – de az egyensúly, a harmónia ugyancsak belülről képes megteremtődni. Akkor békés az ember, ha természete szerint, a neki szabott törvények szerint tud létezni. Ha olyan állapotban van, ami a célja felé viszi, ami harmóniában tartja önmagával és környezetével²⁰.

A lelki egészséghez való jog fogalmának fejlődése

A lelki egészséghez való jog fogalmának fejlődése nem mentes egy hosszú értelmezési folyamatától. A lelki egészséghez való jog kifejezett említése a WHO alapokmányában fordul elő elsőként: „a lehető legmagasabb testi és lelki egészséghez való jog” formában. Magyarországon az egészség, ill. az egészséghez való jog az előző Alkotmány, az 1949. évi XX. törvény megalkotása óta részesül alkotmányos védelemben, de ezt a jogot az 1971. évi I. törvény terjesztette ki az összes magyar állampolgárra.

A rendszerváltás utáni alkotmányunk, az 1989. évi XXXI. tv. 70/D. cikk (1) bekezdése alanyi jogként fogalmazza meg: „A Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez. (2) Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testedzés biztosításával, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg.”.

A lelki és testi egészség alanyi jogként történt megfogalmazása nyilvánvaló problémákat indukált, amit a már egészen korai, direkt jogalapként történő hivatkozási kísérletek jeleztek. Így az Alkotmánybíróságnak már egészen korán le kellett szögeznie, hogy „A testi és lelki egészséghez fűződő állampolgári jogról az Alkotmány azzal összefüggésben rendelkezik, hogy ez milyen feladatot jelent az államnak a munkavédelem, az egészségügyi ellátás stb. megszervezése tekintetében.”²¹ Az Alkotmánybíróságnak nyilvánvalóvá kellett tennie, hogy második generációs jogról van szó. A magyarázatból kiviláglik, hogy a testi és lelki egészséghez való jog tartalmának eltérő jelentést tulajdonít a köznyelv, mint a jogilag meghatározott pontos tartalom. A közvetlen alanyi jogként történő értelmezés iránti nyomás később sem enyhült, amit jól mutat az 53/1996. (XI.30.) AB határozat rendkívül tömör és vitát lezárni kívánó mondata: „a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog önmagában alanyi jogként értelmezhetetlen.” De mi tekinthető akkor a lelki és testi egészség pontos tartalmának?

²⁰ Zlinszky, 187. old.

²¹ 62/1993. (XI. 29.) AB határozat

A jelenleg hatályos Alaptörvény XX. cikk szerint „Mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghez. (2) Az (1) bekezdés szerinti jog érvényesülését Magyarország genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdasággal az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosításával, a munkavédelem és az egészségügyi ellátás megszervezésével, a sportolással és a rendszeres testedzés támogatásával, valamint a környezet védelmének biztosításával segíti elő.”²²

A WHO Alapokmányának preambuluma az egészség fogalmát úgy határozza meg, hogy az nemcsak a betegség vagy a gyengeség hiánya, hanem egyben a fizikai, mentális és társadalmi jólét állapota is. Az egészséghez való jog nem csupán az egészségügyi ellátáshoz való jogot jelenti, hanem elsődlegesen az egészségvédelemhez való jogot²³. Az ENSZ Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányának 2. cikke szerint: „1. Az Egyezségokmányban részes államok elismerik mindenkinek a jogát arra, hogy a testi és lelki egészség elérhető legmagasabb szintjét élvezze. 2. Az Egyezségokmányban részes államok által a jog megvalósítása érdekében teendő intézkedések különösen az alábbiakra kell kiterjedniük: a) a halvaszületés, a csecsemőhalálozás csökkentése, valamint a gyermekek egészséges fejlődése érdekében szükséges intézkedések, b) a környezet és az ipar egészségügyének minden vonatkozásában történő megjavítása, c) a járványos, helyileg rendszeresen előforduló járványos és foglalkoztatási, valamint más megbetegedések megelőzése, gyógyítása és ellenőrzése, d) olyan feltételek megteremtése, amelyek megbetegedés esetén mindenki számára biztosítják az orvosi ellátást és kezelést.”²⁴ Ezek alkotják e a jogból eredő pozitív állami kötelezettségeket az egészségvédelem területén.

Látható, hogy ezek kizárólag a testi egészséghez kapcsolódó tevékenységek. Nyilvánvalóan nem választhatók el ugyanakkor a lelki egészség vonatkozásaitól.²⁵

Ha a lelki és testi egészséghez való jog újra és újra közösen kerül említésre, de pozitív jogi rendelkezések csak a testi egészséget szabályozzák, annak szükségszerűen azt kell jelentenie, hogy a testi és lelki egészség összefügg, de ez utóbbinak tartalma nehezen megragadható, illetve csak az

²² Trócsányi László: Magyarország Alaptörvényének létrejötte és az Alaptörvény vitatott rendelkezései című tanulmányában (In: Kommentár 2011/4) a testi és lelki egészséghez való jog tartalmát az Alaptörvényből vett pontos szöveg idézésével határozza meg. 71. o.

²³ „(...) mindenkinek joga van megelőző egészségügyi ellátás igénybevételéhez, továbbá orvosi kezeléshez. (...) biztosítani kell az emberi egészségvédelem magas szintjét”. Az Európai Unió Alapjogi Chartája 35. cikk

²⁴ Kardos Gábor: Üres Kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003 173. o.

²⁵ „Az AB gyakorlatában a »személy« a normatív (jogképes) ember fogalmat jelenti, amelynek legfontosabb eleme az elvont egyenlőség. A jogképesség formális kategóriáját a méltósághoz való jog korlátozhatatlan dimenziója tölti meg tartalommal, amely megalapozza a »személyiség« alkotmányos védelmét.” Zakariás Kinga: Az emberi méltósághoz való alapjog, Összehasonlító jogi elemzés a német és magyar alkotmánybírói gyakorlat tükrében in Személy és személyiség a jogban, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Jogtudományi Intézete, 2015. november

előzővel szoros összefüggésben biztosítható. Az Alkotmánybíróság az elmúlt 29 év során az Alkotmányban, majd az Alaptörvényben megfogalmazott lelki egészséghez való jog tartalmát is számos szempontból értelmezte és pontosította.

Rámutatott a jog és erkölcs szoros összefüggésére, amennyiben a serdülőkorúak esetében „helyes erkölcsi fejlődésük” támogatása érdekében megengedhetőnek tartja a fokozottabb védelmet a szexuális rendellenességekre irányuló ösztönzésekkel szemben²⁶. Hangsúlyozta továbbá, hogy a különösen veszélyeztetett csoportok megkülönböztetett védelmet érdemelnek. A Nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló 1979-es New York-i Egyezmény, valamint a Gyermekek jogairól szóló 1989-es (szintén New York-i) ENSZ egyezmény talaján kiemelte, hogy a nők és a gyermekek a társadalom olyan veszélyeztetett csoportjainak tekinthetők, akik a lelki egészséghez való jog megélésének szempontjából fokozott védelmet igényelnek²⁷.

Az Alkotmánybíróság igyekszik egyensúlyt teremteni a lelki egészség tényezőinek hétköznapi és jogi feltételei között, s ezen alkotmányos alapjog összefüggésében az emberi méltóság, mint anyajog szinte valamennyi kötődő alapjogát felhívta már ítélezési gyakorlatában.

A lelki egészségnek a jogrendszer számos területéhez köze van, de a jogalanyok a szó hétköznapi értelmében használják és így igyekeznek érvényesíteni az igazságszolgáltatás révén. Éppen ezért nem érdektelen, hogy a bíróságok gyakorlatában a lelki egészséghez való jogra – illetve ennek megsértésére – milyen tárgykörökben hivatkoznak a felperesek, és a bíróságok milyen módon veszik ezeket az igényeket figyelembe. A Kúriának az Alaptörvény hatályba lépését követően publikált határozataiból, melyekben a lelki egészséghez való jog sérelme, mint az alapul fekvő per lényegi eleme domborodott ki, a következő markánsan elkülöníthető témakörök merültek fel:

- Orvosi jogi esetek, az Egészségügyi törvénnyel összefüggésben
- Zajártalomra vonatkozó, zajvédelemmel foglalkozó peres ügyek²⁸, illetve egyéb birtokvédelmi perek

²⁶ 37/2002 (IX.4.) AB határozat

²⁷ 36/2005 (X.5) Alkotmánybírósági határozat

²⁸ Különösen gyakori, hogy zajártalommal kapcsolatos panasszal kapcsolatban fordulnak a polgárok bírósághoz. A zajártalommal kapcsolatban állapította meg az Alapvető Jogok Biztosa általános érvénnyel, hogy az Alaptörvény az egészséges környezethez, valamint az egészséghez való két alapvető jogon keresztül közvetlen kapcsolatot teremt a környezet állapota és az ember testi, lelki egészsége között.

- Büntetés-végrehajtás, fogvatartás következtében szenvedett sérelmek orvoslására irányuló polgári peres ügyek
- Balesetek miatti kártérítési perek és sérelemdíjra irányuló polgári peres eljárások²⁹

A lelki egészséghez való jog sérelmének mértékét a bíróság minden esetben objektív és szubjektív alapon is mérlegeli. Objektíven a kifogásolt magatartásnak a sérelem okozására való alkalmassága teremti meg a jogsértő fél felelősségét, szubjektív oldalon pedig a felperes személye kapcsán lát a bíróság a szankció enyhítésre, vagy esetleg súlyosításra okot adó tényezőt, utóbbi esetben kiemelten a veszélyeztetettebb, vagy valamilyen okból érdekeik érvényesítésére csökkent mértékben képes személyek vagy csoportok védelme érdekében. A jogesetek tapasztalati alátámasztják azt az intézményi alapjogfelfogást, amely azt veszi alapul, hogy az alapjogvédelmi szempontoknak az egész jogrendszert át kell szőniük. Az államnak kötelessége, hogy gondoskodjon az alapjogok védelméről, méghozzá horizontális viszonyokban is érvényesíteni kell az alkotmány rendelkezéseit, hiszen mindkét magánfélnek vannak alkotmány által biztosított alapjogaik, és az államnak az a kötelessége, hogy ezeknek minden szituációban védelmet biztosítson.³⁰ A jogok érvényesülésének feltételeiről olyankor is gondoskodni kell, ha szubjektív, alanyi joga senkinek sem sérül. Az állam kötelessége tehát az, hogy a szubjektív egyéni jogok érvényesülését összehangolja, és az élethelyzeteket önmagukban, a maguk komplexitásában is védje.³¹ Az állam kötelessége az egész alkotmányos rend fenntartása és működtetése. Csak az állam tudja úgy kialakítani az egyéni magatartásokat szabályozó jogot, hogy az egyes alapjogok biztosításához szükséges jogszabályi és szervezeti feltételek érvényesüljenek úgy, hogy a többi alapvető joggal is összhangban legyen a szabályozás. Az államnak ilyenkor érdekellentéteket kell feloldania és összehangolnia a jogok gyakorlását. A felelősen gondolkodó állam megpróbál a lelki egészség védelmére, társadalmának egészségesebb működése érdekében megoldásokat kidolgozni.

A lelki egészséget szolgáló állami stratégiák

A Nemzeti Egészség Stratégia tervezetéhez (a 2014-ben kidolgozott stratégia jóváhagyása még nem történt meg) fűzött minisztériumi indokolás szerint³² „a krónikus nem fertőző betegségek

²⁹ Például a balesetek következtében bekövetkezett testi egészségromlás mellett a bíróságok következetesen megállapítják a lelki egészség sérelmét is, de figyelemre méltó, hogy ennek során fokozottan tekintetbe veszik a sértettnek a balesetet megelőző életmódját, személyiségét is.

³⁰ CANARIS, Claus-Wilhelm: Grundrechte und Privatrecht. Eine Zwischenbilanz. Berlin, New York, 1999. 20–21. o.

³¹ „Az emberek természetesen egyéni szabadságuk és személyes igényeik szempontjából gyakorolják alapjogaikat. Az államnak viszont arra van szüksége garanciális feladata ellátásához, hogy az egyes alanyi alapjogok biztosítása mellett az azokkal kapcsolatos értékeket és élethelyzeteket, önmagukban is, azaz ne csupán az egyes egyedi igényekhez kapcsolódóan védje, s a többi alapjoggal összefüggésben kezelje.” 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

³² Emberi Erőforrások Minisztériuma Egészségügyért Felelős Államtitkárság, Népegészségügyi Főosztály közleménye;

közül a mentális betegedések is Európa mellett hazánk egyik legnagyobb kihívását jelentik: a lakosság több mint egyharmada szenved a mentális zavarok legalább egyikében (WHO Európai Lelki Egészség Cselekvési Terv 2014-2020, ÁSZ Jelentés, 2012). A mentális megbetegedések nemcsak súlyos lelki, szociális és gazdasági terhet jelentenek, hanem a testi megbetegedéseknek is kockázati tényezői.” A Kopp Mária Lelki Egészség stratégia célul tűzi ki az egyén, a család és a tágabb közösség lelki egészségének fejlesztését, megtartását és helyreállítását, illetve a mentális zavarok megelőzését, ellátásának fejlesztését. Magyarország ország-specifikus lelki egészség céljai összhangban vannak a WHO Európai Lelki Egészség Cselekvési Terv célkitűzéseivel.

A stratégia kiemeli azokat a legfőbb tényezőket, amelyek a lakosság lelki egészségét negatív irányban befolyásolják. A magyar társadalmat különösen jellemző problémák között a szociális helyzet és iskolázottság foka mellett fontos szerephez jut a dohányzás, az alkohol- és kábítószerfogyasztás (különös súllyal a gyermekek és fiatalok körében), a család szerepe (a kapcsolati erőszak), a közösségek szerepe, valamint a krónikus betegségek okozta fájdalom, mint lelki egészségszorongó tényező.

Célszerűnek látnánk, ha a stratégia határozottabban támaszkodna a jelenleg csak említés szintjén felsorolt civil kezdeményezésekre, egyházakra, vallási közösségekre³³.

A Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégia 2013-2023³⁴ a bűnözéssel okozott károk és negatív hatások enyhítésére, a családok és az egyének számára megfelelő védelem biztosítására és általánosságban az állampolgárok biztonságérzetének javítására törekszik. Az a felismerés, hogy „a közbiztonság a társadalom életminőségének a része” a bűnmegelőzési stratégiát kiemelt fontosságúvá teszi, mivel „a megelőzési tevékenység az állam, a közösségek és a polgárok közötti folyamatos kommunikáció során alakul (...) alapelve a társadalom hagyományos közösségeiben meglévő szolidaritás támogatása (...) a diszkrimináció minden formája elleni következetes küzdelem”. A stratégia figyelemmel van továbbá más szakpolitikákra is, így pl. az egészségpolitikára, sportpolitikára, ifjúságpolitikára, gyermekvédelemre, stb. A bűnmegelőzési politika értéke, hogy célba veszi az elkövetőt, az áldozattá válás körülményeit és a bűncselekményi szituációt, és ezeket együtt törekszik kezelni a bűncselekmények megtörténtének megelőzését. Nem kérdés, hogy valamennyi bűncselekmény a lelki egészségre is negatív hatással van, hiszen a

³³ U.o. 70. old.

³⁴ 1. melléklet az 1744/2013 (X.17.) Korm. határozathoz, Magyar Közlöny, 2013. évi 172. szám

jogi norma ez esetben már csak a külvilágban megnyilvánuló cselekményre tud koncentrálni, a lelki tartalom ezen cselekmények korábbi fázisához tartozik mind az elkövető, mind az áldozat, mind pedig a társadalom esetében. A bűnmegelőzési stratégia szóhasználatában az „emberek biztonságérzete” helyettesíthető be a lelki egészséghez való joggal, mint védendő értékkel. A célzott társadalmi hatások³⁵ egybeesnek a társadalmi jól-létet biztosító elemekkel, melyek között kiemelhető az állampolgárok öngondoskodási képességének, felelősség-érzetének növelése, a fiatalokat megtartó, összetartó közösségek létrehozásának igénye, a fiatalok önkontrolljának, normakövetésének és felelősségvállalásának növelése, és nem utolsósorban a konfliktusok erőszakmentes megoldásának támogatása útján a társadalmi összetartás erősödése.

A lelki egészség visszanyerésének szereplői között kiemelt szerepet kapnak az egyházak és vallási közösségek. Ezek „a társadalom kiemelkedő fontosságú érték-hordozó és közösségteremtő tényezői, melyek hitéleti tevékenységük mellett nevelési, oktatási, felsőoktatási, egészségügyi, karitatív, szociális, család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, kulturális, környezetvédelmi (...) tevékenységükkel, valamint a nemzeti tudat ápolásával is jelentős szerepet töltenek be az ország és a nemzet életében. (...) Az egyházak önálló kezdeményezése intenzív motiváció, mely egyedülálló módon hat a közösségek tagjaira.”³⁶

A stratégia megállapítja, hogy a gyermekvédelem leghatékonyabban családtámogatásokkal érhető el valamint a nevelési-oktatási intézményeken keresztül. Kifejti, hogy erkölcsi normák közvetítésére van szükség a bűnözés mértékének csökkentése érdekében. Szükséges a tanulás és a munka, mint érték közvetítése a társadalom, elsősorban a fiatalok számára. Szorgalmazza a szabadidő hasznos eltöltésének formáit, ennek előmozdítását: „az ifjúság erkölcsi fejlesztése a sport egyik jelentős feladata”. Az iskolai erőszak megelőzése érdekében javasolja iskolai mediátorok képzését és alkalmazását.

Látható, hogy a Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégia a társadalom számos olyan kérdésében indít el programot, amelyek külön-külön, vagy az intézkedések eredőjeként a polgárok emberi méltóságának megfelelő életkörülmények és állami politikák kialakítására irányulnak.

³⁵ U.o. 74010. old.

³⁶ U.o. 74035. old

A család mint érték

A már említett hume-i felfogással szemben valljuk, hogy az egyén nem csak kényszerű rászorulója lehet a közösségnek, hanem annak aktív alakítója, melyben személyisége is gazdagodni tud. A társadalom, mint emberi közösség ideálképéről alkotott személyes meggyőződéseinket a család, mint primordiális mikroközösség működéséről vett mintákból merítjük³⁷. Minthogy a közösség és a részesedés megtapasztalása is, melynek a család mindennapos életét jellemeznie kell, a család első és alapvető hozzájárulása a társadalom javához³⁸.

A szakirodalom egységes abban a tekintetben, hogy a család nehezen definiálható jelenség, forma, intézmény. Konszenzuális definíció hiányában is elmondható, hogy a társadalom számára a családhoz kapcsolódó pozitív hozadékok csak akkor tudnak megjelenni, ha az adott család jól, egészségesen működik. Mit jelenthet ez? A keresztény felfogás szerint a szülőpár között szeretetkapcsolat van, amely értéként tételezi magát a kapcsolatot és a házastársát és ajándékként tekintenek a gyermekeikre.

Izgalmas kutatási téma lehetne azt megvizsgálni, hogy mitől, milyen összetevőktől, tényezők meglététől érzik úgy a család tagjai, hogy mikroközösségük jól működik és van-e a külvilágból érkezően erre nézve visszaigazolásuk. Például a férfi be tudja-e tölteni a vezető szerepet az adott családban? Kiteljesedettnek érzi-e a nő magát családon belüli különböző szerepeiben? Hogyan hozzák meg a családot érintő közös döntéseket, milyen a minősége és intenzitása a köztük lévő párbeszédnek? Vannak-e kötött szabályok, amelyek a család rendjét meghatározzák és ezek mely területeken érvényesülnek? Hogyan mutatkozik meg a családon belül a szolidaritás, a segítségnyújtás? Hogyan gondolnak a gyerekek a szüleikre? Hogyan kezelik a konfliktusokat? Hogyan vonják be a nagyszülőket a magcsalád életébe? Részt vállal-e a család valamilyen nálánál nagyobb közösség életében? Milyen politikák mentén történik a család gazdálkodása? Tájékoztatják-e a gyerekeket a család anyagi helyzetéről és anyagi javaik felhasználási módzatairól? Milyen mértékben vonják be a szülők a gyerekeket az otthoni munkákba, valamilyen közös alkotásba, sportolnak-e együtt?

A már meglévő mérések alapján egyvalami nem vitás, hogy a családban létezés a lelki egészség magasabb szintjének eléréséhez járul hozzá. „Azoknak a fiataloknak, akiknek van partnerük,

³⁷ Erre utal, hogy a magyar társadalom 2002 és 2006 között bekövetkezett anómia-növekedését ezen időszakban a társas támogatás jelentős mértékű növelésével kompenzálta. Skrabski-Kopp: A bizalom, mint a társadalmi tőke központi jellemzője.

³⁸ II. János Pál Familiaris consortio kezdetű apostoli buzdítása, Szent István Társulat, Budapest, 1982., 75. old.

kevesebb a depressziós tünetük, alacsonyabb a stressz-szintjük és jobbnak minősítik a saját egészségi állapotukat, elégedettebbek a kapcsolataikkal, stb.³⁹ Számunkra ez azt jelzi, hogy a család segít az önmagunk egészségesebb elfogadásában, realisabban látjuk gyöngéinket és erősségeinket és a megfelelően működő családban szereteteli tükrözéssel segítenek korrigálni önmagunkat és megadják azt a visszaigazolást, hogy személyünk hasznos, munkánk pedig szükséges az adott közösségnek.

A család célorientált közösség. Célja a közösség fenntartása és gyarapítása, tagjai jól-létének biztosítása. A jól működő családban felnövő gyermek azzal a tudásanyaggal lép ki a társadalomba, amely képessé teszi őt arra, hogy meg tudja élni a boldogságot. Ez a célorientáltság megköveteli a tudatosságot. Ennek meg kell tudni mutatkozni a közös döntésekben, a vezetésben, a családot ért támadások elhárításában, egymás iránti felelősség tanúsításában, a gyerekek fejlődésének értő kísérésében.

A család társadalmi előnyeit tekintve elmondható, hogy olyan érték, melynek fennmaradásában a társadalom érdekelt. Jogi eszközzel a védelmét biztosíthatja és biztosítja is, úgy veszi körül jogszabályokkal⁴⁰, hogy belső rendjébe csak akkor avatkozik, ha ez a társadalom elfogadott szabályaival ellentétes (pl. bűncselekmény elkövetése esetén), illetve olyan rendkívüli helyzetben, amikor a család funkcióinak valamely részét nem tudja önerőből betölteni.

A család elleni támadások

Nem vitatható, hogy a görög-római, zsidó-keresztény hagyomány alapján szerveződő, európai családmódel minden korábbi történelmi időben tapasztalt megpróbáltatásokat meghaladó mértékű relativizáló, szétziláló erejű ideológiai támadásoknak van kitéve. A Családok Védelméről Szóló 2011. évi CCXI. törvény 7. § és 8. §-ai alaptörvény-ellenességének megállapításáról és megsemmisítéséről szóló Alkotmánybírósági határozatban mind az indítványon, mind az indokolásban ezen ideológiák nyomot hagytak.

Mint azt a határozathoz csatolt több alkotmánybírói különvélemény is hangsúlyozza, a család fogalmának – egyébként megsemmisített – szűk meghatározása⁴¹ nem jelent mást jogalkotói

³⁹ Balog-Susánszky: A házastársi/élettársi kapcsolat minősége és a mentális egészségi állapot összefüggései fiatal felnőttek körében. Hungarstudy, 2021, 1. old.

⁴⁰ Schanda Balázs: Házasság és család az alkotmányjogban 697. old.

⁴¹ „a család a természetes személyek érzelmi és gazdasági közösségét megvalósító olyan kapcsolatrendszer, amelynek alapja egy férfi és egy nő házassága vagy egyenesági rokoni kapcsolat, vagy a családba fogadó gyámság”

preferenciánál, sajnos nem alkalmas a család általános jogi definíciójának lefektetésére. Úgy látjuk, hogy a legerősebb támadást az LMBTQ-lobbi kihívása jelenti, melyben a diskurzus a család alapjait (apa, anya, gyerek) relativizálja. Személyes szinten sokaknak van olyan tapasztalata, hogy a család számukra nem segítő, hanem a lelki sérültséget okozó közeg, melyet a gyermekkori, családban megélt traumák révén viselnek. Ezek a tapasztalatok nem arra mutatnak, hogy a család olyan érték, amit érdemes védeni, hanem fölmerülhet annak gondolata, hogy egy másfajta modell tökéletesebben tudná betölteni azt a szerepet, amit most a családnak tulajdonítunk.

Ezekre a gondolatokra is reagáló diskurzust a mai liberális szemléletű ideológia úgy irányítja, hogy az ilyen és hasonló összeegyeztethetetlen ellentéteket kihasználva, látszólagosan a kisebbségi jogokért folytatott küzdelem keretében igyekszik hagyományos formákat megbontani. A meglegházasság illetve az azonos nemű párok örökbefogadása kérdéseiben úgy véljük, azt kellene belátnunk, hogy összeegyeztethetetlen ellentétek, számunkra Isten elé tartozó konfliktusok feloldása – ahogy az egyház tanítja – nem ember, hanem Isten elé tartozó kérdés. Aki homoszexuális életformát választott, az természeténél fogva nem alkalmas, hogy házasságban éljen és gyermeket vállaljon. Ha erőteljes benne ezek megélése iránti vágy, akkor ez arra kell hogy indítsa őt, hogy önreflexív módon önmagát gondolja újra és próbálkozzon meg önmagát erre alkalmassá tenni. A döntés nagysága és a hozzá tapadó felelősségek miatt ez az önreflexió még a természeténél fogva alkalmas, heteroszexuális párok számára is komoly önismereti döntések sorozata kell(ene) hogy legyen.

II. János Pál pápa több, mint negyven évvel ezelőtt íródott Familiaris consortio kezdetű pápai buzdítása felismeri, hogy az ideológiai viták mellett – vagy éppen ezek terjesztése céljából – a támadások a mindennapi életbe szervezettebben beágyazottan is jelentkeznek, és a család jó működése ellen ható kísértéseket állítanak. „Megnyerő, művészi módon, de tudatos irányítás alatt (manipuláltan) [...] olyan ideológiák eszközei lehetnek, amelyek az embereket elválasztják egymástól, s hamis ítéleteket alakítanak ki bennük az életről és a családról, a vallásról és az erkölcsről, mivel nem tisztelik az ember igazi méltóságát és rendeltetését. E veszedelem nagyon közlőrl fenyegget, mert a mai életmód - különösen az iparilag fejlett országokban - igen gyakran ráveszi a családokat, hogy nevelői feladatukat elmulasszák, illetve könnyen kibúvót találjanak alóla (elsősorban a televízió és bizonyos népszerű olvasmányok által).”⁴² Az elmúlt negyven évben az

⁴² Familiaris consortio, 76. fejezet

internet a televíziónál is erősebb ingereket és kísértéseket állított a családok elé.

Azt tapasztaljuk, hogy a család egységét, külön a gyermekén és a szülőkön keresztül, egyaránt komoly kísértések alá helyezik az egyoldalúan a fogyasztást⁴³ mesterségesen gerjesztő ösztönzők és az azt támogató mainstream liberális ideológia. A gyermekekre hatóan úgy, hogy megkérdőjelezteti velük a szülők iránti engedelmesség és köteles tisztelet morális parancsait, azokat irreális feltevésekké degradálva. Az engedelmesség segíti a gyermeket a világban való tájékozódásában, stabilitást ad neki, táplálja benne a megismerhető és élhető élet iránti bizalmat. Ettől fosztják meg a gyermeket a családon kívül álló ösztönzők, és a természetes elszakadási folyamataikat eltorzítják, dramatizálják. A gyermek a szabadságának megéléséhez, az önmegvalósításához, a személyisége kibontakoztatásához már kész modelleket kap, manipulált célokkal és eszközökkel.

A házasságban élő szülőket jellemzően a szexualitáson keresztül manipulálja a mai világ, aláásva a hűség eszményét. Például úgy látjuk, hogy a tiszta, önzetlen szeretetet-szerelmet ünneplő Valentin nap is elsősorban fogyasztásra ösztönzésről szól. Ezt sugallja az ehhez kapcsolódó fehérmű reklámok tömege. Az ember az államnak soha nem engedne meg annyi beleszólást a magánéletébe, mint amennyit a piac „láthatatlan kezének” megenged. Valamiért neki elhisszük, hogy a boldogságunk forrása pénzzel megvehető.

II. János Pál pápa már 1982-ben felhívja a figyelmet az individualista szemlélet veszélyeire, mely szerint a liberális, túlhajtott szabadság-eszmény „egy olyan erőt jelent, amely nincs alávetve senkinek és - nem egyszer önszeretéből - mindenkivel szemben a maga kényelmét keresi⁴⁴”. A családban a szülőknek felelőssége, terhei, kötelességei keletkeznek, s ezek szükségszerűen konfliktusba kerülnek a liberális szabadságvágygal. Ezért is fontos arról beszélni, hogy nem az individuális szabadság nyújtja a teljesebb boldogságot, hanem az a család, amely – bár nehézségeket is támaszt a tagjaival szemben – az elfogadás, a szeretet, a segítség légkörében gazdagítja a családtagok személyiségét⁴⁵.

A család alapvető helyszíne az otthon, ahol megmaradhat és gyarapodhat⁴⁶. Ahogy a lelki egészségről szóló részben utaltunk, gyakori, hogy ezt az otthont, amely a pihenésnek, a

⁴³ U.o. 54. old.

⁴⁴ Familiaris consortio 20. old.

⁴⁵ Balog-Susánszky, Hungarostudy 2021, 6. old.

⁴⁶ Familiaris consortio 44. pont

megnyugvásnak, kapcsolattartásnak, a harmónia megélésének helyszíne lehet, zajártalmak és birtokvédelmi vitát indukáló feszültségek támadják. Tapasztalataink azt mutatták, hogy ilyen helyzetekben a gyermekek érdekének felemlítése sem elegendő ahhoz, hogy megfelelő szemlélettel álljanak a hatóságok a problémához és a családok integritását és lelki-testi egészségét megtartó jogait védve hozzanak döntést.

A család sérülékeny közösségi forma, hamar áldozattá válik. A pápa hangsúlyozza, hogy a családoknak kell elsősorban közvetíteniük, kiállniuk védelmük fontossága mellett⁴⁷.

A családok jogi védelme

Mind az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, mind a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya deklarálja azt, hogy a család a társadalom természetes és alapvető alkotóeleme, egysége és joga van a társadalom és az állam védelmére. A továbbiakban azonban a nemzetközi jogforrások a nemzeti jogok joghatóságára bízva, hogy hogyan oldja meg ezt a védelmet.

Hatályos jogunkban a család ideáltipikus és szociológiai fogalma egyszerre van védelem alatt. Az Alaptörvény – anélkül, hogy definiálta volna – az ideáltipikus családfogalom iránti preferenciát mutat, és egyidejűleg védi a szülő-gyermek viszonyon alapuló családokat is. Ez a védelmi igény a magcsaládokra terjed ki, a többgenerációs családra nem.

Mire tekintettel szükséges a család, mint közösség, egység védelme? Az Alaptörvény deklarálja „a családot, mint a nemzet fenntartásának alapját”, tehát elsődlegesen a családban született gyermekekre koncentrálja a védelmet. Schanda Balázs gondolatát átvéve mi is úgy látjuk, hogy ennek a közösségnek önálló méltósága van⁴⁸, s e méltóság – ahogy a személyek esetében megalapoz alapjogi védelmet.

A nagyobb közösség kultúráját, nemzeti örökségét leghatékonyabban ápoló és átörökítő, értékközvetítő közösség a család, erkölcsi-kulturális evidenciák átadására ez a leghatékonyabb közvetítő⁴⁹. Társadalmi értékének további fontos eleme, hogy minden más állami intézményt megelőzően nyújt szociális védőhálót tagjai részére. A társadalomban megjelenő szolidaritást a család munkálja ki az egyénben⁵⁰. A család, mint gazdasági közösség a nemzetgazdaság fogyasztói

⁴⁷ U.o.

⁴⁸ Schanda, 687. old.

⁴⁹ Schanda, 697. old.

⁵⁰ Familiaris consortio 36. pont

és termelő alapegységeként anyagi javak fölött rendelkezik és ezekkel felelősen gazdálkodik, ezáltal a gazdasági-pénzügyi kultúra formálójá, részese.

Hatályos jogunkban a családok – főként szociális oldalról – alsóbb szintű jogforrások által sokféleképpen vannak jogosítva. Az informatikából ismert többszintű védelem fogalmát itt alkalmazva, a család fentebb felsorolt értékeire tekintettel indokoltnak látnánk, hogy az állam az alkotmányos védelmet az egyéneken túl – akiket az emberi jogok teljessége megillet – a családnak is, mint a személyek legszűkebb és legbensőségesebb közösségének is önálló alapjogokat biztosítson, s ezeket az Alaptörvényben megjelenítsen, így már nem csak szociális térre korlátozva a családok megerősítését. A család, mint közösség számára biztosított alapjogok sokkal inkább serkenthetnek közösségi szerepvállalásra, mint az individuális jogok.

A Cstv. megsemmisített 7.§-a körüli vita megmutatta, hogy az Alkotmánybíróság⁵¹ nem a család, mint védendő társadalmi érték, jogi tárgy védelmének igényét kifogásolta, hanem az alkotmányjogi megalapozatlanságát.

A lelki egészség fogalmának tartalmi kimunkálása hosszú évtizedeket vett igénybe. Talán időszerű, hogy a család, mint közösség alapjogainak katalógusa is megszülessen és támaszt nyújtson a családról való gondolkodásunkhoz.

⁵¹ 43/2012. (XII. 20.) AB határozat

Felhasznált irodalom

ALFÖLDI ÁGNES DÓRA: A családon belüli erőszak és a magyar büntetőjog, Magyar Tudomány, 2011/8. szám,

BALOG PIROSKA – SUSÁNSZKY ANNA: A házastársi/élettársi kapcsolat minősége és a mentális egészségi állapot összefüggései fiatal felnőttek körében, Hungarostudy, 2021

CANARIS, CLAUS-WILHELM: Grundrechte und Privatrecht. Eine Zwischenbilanz. Berlin, New York, 1999.

EGRESI KATALIN – PONGRÁCZ ALEX – SZIGETI PÉTER – TAKÁCS PÉTER: Államelmélet, SZE DF ÁJK, Jogelméleti Tanszék, GYŐR, 2016,

EWA POPLAWSKA: Az Alkotmány preambuluma: a Lengyel Köztársaság új értékrendjének kifejezője, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Budapest, 2011.

II. JÁNOS PÁL PÁPA: Familiaris consortio kezdetű apostoli buzdítása, 1982

KARDOS GÁBOR: Üres Kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003.

KISS EVELIN – NAGY VIKTOR – RAUS CSABA: Alkotmányosság a magánjogban – Az általános személyiségi jog *in* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Óriás Nándor Szakkolégium, 2014/I. szám; <http://onszak.hu/folyoirat/?p=93> (letöltés 2018. november 29.)

KOPP MÁRIA – SKRABSKI ÁRPÁD: Magyar lelkiállapot az ezredforduló után

LÁBADY TAMÁS: Az emberi személy az új polgári törvénykönyben. *Szent István Tudományos Akadémia* székfoglaló előadás 1. old. http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Labady_szekfoglalo.pdf (letöltés 2018.11.29).

Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégia, <http://www.bitegyesulet.hu/letoltesek/20150824114601/NemzetiBűnmegelőzésiStratégia.pdf>

Nemzeti Lelki Egészség Stratégia tervezete, http://www.pef.hu/pef/resources/documents/nemzeti_lelki_egeszseg_strategia_tervezet_pef_kiegeszitesekkel.pdf, letöltés 2018. január 11.

RÓZSA ERZSÉBET: Személy, személyiség, etikai praxis. Michael Quante: Person című könyvéről. (Walter de Gruyter 2007). *in*: Kellék, 37. sz. 2008.

SCHANDA BALÁZS: Házasság és család az alkotmányjogban, *in* Csink Lóránt: A magyar közjog alapintézményei, 2020, 681-701. old.

SKRABSKI ÁRPÁD – KOPP MÁRIA: Bizalom, mint a társadalmi tőke központi jellemzője, Vigília,

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: Magyarország Alaptörvényének létrejötte és az Alaptörvény vitatott rendelkezései (In: Kommentár 2011/4)

VÖRÖS IMRE: Preambulumot az Alkotmányhoz – de melyet? *In*: Preambulum az alkotmányokban, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Budapest, 2011.

ZAKARIÁS KINGA: Az emberi méltósághoz való alapjog, Összehasonlító jogi elemzés a német és magyar alkotmánybírósági gyakorlat tükrében *in* Személy és személyiség a jogban, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Jogtudományi Intézete, 2015. november

ZLINSZKY JÁNOS: Keresztény erkölcs és jogászai etika, Budapest, 1998